

ki bazı beyitlerin açıklamasıdır. **f)** *Şerhu ebyâti's-Süyûfi* (s. 119-330). İbn Mâlik et-Tâî'nin *el-Elfiyye fi'n-naḥv*'ine Süyûfî'nin yazdığı *el-Behcetü'l-marziyye şerhu'l-Elfiyye* adlı şerhteki bazı beyitlerin açıklamasıdır. Bu esere Şark medreselerinde önem verildiğinden müellif beyitlerin açıklamasına en fazla bu eserde yer vermiştir. **g)** *Şerhu ebyâti'l-Câmi* (s. 331-349). İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye fi'n-naḥv*'ine Molla Câmi'nin *el-Fevâ'idü'z-Zıyâ'iyye fi Şerhi'l-Kâfiye* adıyla yazdığı şerhteki bazı beyitlerin açıklaması olup eser medreselerde nahivle ilgili olarak okutulan en son kitaptır.

BİBLİYOGRAFYA :

Süyûti, *el-Behcetü'l-marziyye fi şerhi'l-Elfiyye* (nşr. Abdülkâdir Mahmûd el-Bekkâr), Kahire 1421/2000, neşredenin girişi, s. 5; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1751; *İzâhu'l-meknûn*, I, 395; Kâsım Hafîl İbrâhim el-Evsî, *Şerhu'l-Muğni fi'n-naḥv: dirâse ve tahkik* (doktora tezi, 2007), Câmîatü Tikrit, s. 2, 3, 5, 9; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), VI, 201; Abdülkadir Bingöl, *Kulîlken Baxê Bolan*, İstanbul 2008, s. 148; Mefâil Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Ulû İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/1, Bursa 2008, s. 34; Abdurrahman Adak, "Şeyh Cüneyd-i Zokaydî ve Mahtut Bir Şiir Mecmuası", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 1 (2009), s. 133 (www.e-sarkiyat.com); Abdülvahit Yıkılmaz, "Molla Muhammed Said el-Amedî (Yıkılmaz) Hayatı, İlmî ve Tasavvufî Yönü", a.e., sy. 4 (2010), s. 144, 147; Recep Özdirek, "Cumhuriyet Döneminde Şırnak Bölgesinde Yaşayan Alimlerin Fıkıhla İlgili Eserlerinin Değerlendirilmesi", *Şırnak Üniversitesi Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu*, 14-16 Mayıs 2010, Ankara 2010, s. 717.

RECEP ÖZDİREK

KEŞFÜ'L-MÜŞKİL

(كشف المشكل)

Haydere el-Yemenî'nin
(ö. 599/1203)

Arap nahvine dair özgün eseri.

Tam adı *Keşfü'l-müşkil fi'n-naḥv*'dir. Yemen'deki Benî Temîm kabilesine mensup olan Ebü'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Haydere, Zemâr bölgesi şehirlerinden Bekîl'de doğdu. Nahiv, lugat, fıkıh ve kıraat âlimi Ebü's-Suûd b. Feth el-Yemenî'den ders aldı. Nitekim *Keşfü'l-müşkil*'inde hocasının nahiv ve kıraat alanlarındaki etkisi görülmektedir. Eserin girişinde bir grubun kendisinden ders almaya geldiğini, soru ve sorunlarının çözümünü için ona başvurduklarını söyleyen Haydere'nin bilinen tek öğrencisi fıkıh ve dil âlimi Ebü'l-Hüseyn Ali b. Yahyâ el-Fudayil'dir. Onun yaşadığı VI. (XII.) yüzyıl Yemen'inde Zeydiyye ve İsmâiliyye mezheplerinin hâkimiyeti, âlimleri din ilimlerinden ziyade dil ve ede-

biyat meselelerine yoğunlaşmaya sevk ediyordu. Haydere'nin çağdaşlarından, hocası veya öğrencisi olabilecek konumdaki dil ve edebiyat âlimlerinden *Şemsü'l-ʿulûm* adlı hacimli sözlüğün sahibi Neşvân b. Saîd el-Himyerî başta olmak üzere İsmâil b. İbrâhim er-Rabaî, Ehnevî el-Yemenî, Hasan b. İshak el-Yemenî, Hüseyin b. Kum ez-Zebîdî, Es'ad b. Muhammed el-Yemenî, Rebîa b. Hasan ez-Zemârî, Ali b. Ebü's-Suûd gibi âlimler sayılabilir. Bunların büyük çoğunluğu nahiv ilmüne dair hacimli veya muhtasar çalışmalar ortaya koymuştur. Haydere'nin hacimli eseri de bu yöntemi ve özelliklerini yansıtmaktadır. Haydere Yemen'de vefat etti. *Keşfü'l-müşkil*'den başka *el-Mebânî ve'l-Meʿânî fi'l-Ḳurʿân*, *el-Maḳşûr ve'l-Memdûd* ve *Şerhu Mülḥati'l-iʿrâb (li'l-Ḥarîri)*'i günümüze ulaştırmıştır (Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, s. 682; *Fihrisü'l-maḥtûḫâti'l-Yemeniyye*, II, 1058, 1121).

Müellif kitabının girişinde izlediği yöntemle ilişkin bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Buna göre kendisi hiçbir kimseyi veya kitabı örnek almadığı, eserini, "edipler edibi şeyhim" diye nitelendiği hocası Ebü's-Suûd b. Feth'ten ya kelimesi kelimesine alıp kaydettiği ya da anlam ve mefhum olarak kendisinden aldıkları ile eski nahivcilerin eserlerinden ezberleyip özümlediği bilgilerle oluşturmuştur. Bunlardaki temel bilgilerin gerektirdiği ayrıntılara dair açıklamalar da kendisine aittir. Haydere müellifleri uzun ve kısa yazanlar olmak üzere iki gruba ayırır. Uzun yazanlar faydasız, güvenilmez ve zayıf bilgilere de yer vermiş, kısa yazanlar ise gerekli bilgileri dışarıda bırakmış olabileceğinden, kendi eserini ifrat ve tefritten uzak orta hacimde bir eser olarak ortaya koymuştur. Müellif, İbn Bâbeşâz'ın (Tâhir b. Ahmed, ö. 469/1077) Hafîl b. Ahmed'den aktardığı, "Arapça'nın usul ve fûrû vardır, usul bilinmeden fûrû bilinemez" sözünden ve başarısızlığın usul bilgisinden ileri geldiğini belirten, "Vüsulsüzlükleri usulsüzlüklerindedir" meselinden hareketle eserini usul ve fûrû esasına göre "kitap" adını verdiği dört bölüm halinde planlamıştır: Usul bilgisi; âmil-mâmul bilgisi; fûrûdan kâfi bir miktar; tasrif, hat (imlâ), kıraat babları, şair için gerekli bilgiler, şiir zaruretî. Birinci kitap yirmi üç, ikinci kitap otuz beş, üçüncü kitap otuz, dördüncü kitap yirmi iki bab halinde alt bölümlere ayrılmış, her babın girişinde yer verilen sorular teker teker ele alınarak fasıl adı verilen başlıklar altında cevaplandırılmış, mantıklı, metotlu ve özgün bir

yöntem benimsemiştir. Özellikle kelâm, isim, fiil, harf, iʿrab, binâ, nasb, feth, cer, cezm gibi gramer terimlerine bu isimlerin neden verildiğine dair etimolojik açıklamalar yöntemin en özgün yanlarından birini oluşturmaktadır.

Kitabın usul bölümünde kelâm, isim, fiil, harf, iʿrab-binâ, sahih-muʿtel tesniye ve cem' gibi kavramlara ilişkin tanım ve açıklamalar yer verilmiştir. Âmil-mâmul bölümünde fâil, nâib-i fâil, mefʿul ve çeşitleri, mübtedâ-haber, kâne vb. ile iʿrab-da ona tâbi fiiller, inne vb.leri, muzârinin (müstakbel) iʿrabı, lâzım, müteaddî ve câmid fiiller, hal, temyiz, istisnâ, taaccüb, münâdâ, ism-i fâil, ism-i mefʿul, sıfat-ı müşebbehe ve amelleri, cer, izâfet, cezm, kasem, şart, naʿt, atıf, tekit, bedel gibi konular ele alınmıştır. Fûrû bölümünde gayr-i munsarif, nisbet ve tasgir, sayılar ve temyizleri, tarihleme ilkeleri, maʿrife-nekre, fiilin tekidi, illetli ve muzaaf fiillerin zamirlerle kullanımı, iştilal, tenâzuʿ, meânî, isim-fiiller, nâkis isimler, iʿrab ve binâ illetleri, tenvin, vakıf, vasıl ve katʿ hemzeleri, maksûr ve memdûd isimler üzerinde durulmuştur. Dördüncü ana bölümde tasrif, alfabe harflerinin mahreç ve sıfatları, tasrif çeşitleriyle bunda etkin olan ziyâde, ibdâl ve hazif durumları, hareke ve sükûn değişikliği, hat / imlâ kuralları, maksûr ve memdûd isimlerle hemzenin yazım kuralları, yazılıp da okunmayan harfler, hazf, ibdâl, noktalı ve noktasız harfler, biçimce benzeşen ve ayrışan harfler, hareketler, kıraat ve tecvid ahkâmı, şiirle ilgili konular incelenmiştir.

Nahiv meselelerine yedi kıraatten kâritlar (şevâhid) getiren Haydere açıklamaları sırasında kıraat ihtilâflarına değinmekte, eserinde kıraat ve kurrâ için bir bölüm tahsis ettiğini, ancak bu konuda *el-Mebânî ve'l-Meʿânî fi'l-Ḳurʿân* adlı daha kapsamlı bir eser yazdığını belirtmektedir. *Keşfü'l-müşkil*'de en önemli kıraat hükümleri başlığı altında med-kasır, vasıl, vakıf, idgam, gunne, ihfâ, izhar, revm, işmam, hemz, imâle, ihtilâf-ı kurrâ fi'l-usûli'l-muttaride gibi yirmi dokuz kıraat ve tecvid konusu ele alınmış, hemzyle ilgili hususlar ve imâle ayrı bölümlerde geniş biçimde incelenmiştir. Kurrâ arasındaki temel konularda kıraat ihtilâfları hemzenin okunuşu, imâle, harflerin ferşi, kasır, muttasıl-munfasıl med, "hüm" zamirinin okunuşu, dişil "te"si, "hel" ve "bel" in "lâm"ı, "kad" in "dâl"i, "iz" in "zâl"i gibi on meselede özetlenmiştir. Yedi kurrânın kısa biyografileriyle kıraat senedlerini veren Haydere, Kisâî'nin hiç kimse-

den rivayet etmediğini, altı kıraati inceleyerek kendisine göre en güzel okuyuşları seçip kıraatini yedinci kıraat olarak ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Ancak öğrencisi Fudaylî, esere yazdığı hâşiyede Kisâî kıraatinin İbn Mes'ûd yoluyla Hz. Peygamber'e ulaştığını belirtmiştir.

Keşfü'l-müşkil'in son kısmı şiire ve şairlerin bilmesi gereken meselelere ayrılmış, burada şiirin tanımı, şartları, isim, harf ve hareketleri, kusur ve güzelliği, kısımları ve zaruretleri incelenmiştir. İlâhî ve nebevî kelâm dışındaki sözlerin en üst derecesinin şiir olduğunu, alt düzeyinde de vezinsiz kafiyesiz nesrin yer aldığını belirtmiştir. Haydere avamın, "En tatlı şiir en yalan olanıdır" sözünü doğru bulmayarak Ebû'l-Hasan İbn Tabâtabâ gibi şiirde realizm taraftarı olmuştur. Şiirin vezin, kafiye ve kasid olmak üzere üç şartı bulunduğunu, bu sebeple Kur'an, hadis ve sahâbe sözlerindeki bazı vezinli-kafiyeli kelâmın kasid şartı bulunmadığından şiir sayılamayacağını ifade etmiştir. Kafiye türüne göre şiir için müterâdif, mütevâtir, mütedârek, müterâkib, mütekâvis şeklinde beş kategori belirtmiş, yine şiiri kafiye sonu itibarıyla mutlak (sonu vasil harfli: elif, vâv, yâ, hâ olan) ve mukayyed (sonu sâkin okunan) şiir olarak ikiye ayırmıştır. Şiir zarureti için güzel, çirkin ve orta olmak üzere üç kategori belirlemiş, kırk küsur zaruret açıklamış ve son derece çirkin gördüğü on sekiz türü saymıştır.

Haydere el-Yemenî eserinde belâgat konularına fazlaca yer ayırmış, fûrû ana bölümüne dahil meânî alt bölümünde meânîyi "kısa sözle çok mâna anlatma" şeklinde tanımlamış, lafızların anlam kaplıları olduğunu, bunların anlamlarından fazla olmaması gerektiğini, anlam nüanslarının yüzler ve binlerle ifade edilebilecek kadar çok olduğunu belirttikten sonra meânî ilminde ana kategorilerden kelâmı haber ve haber olmayan (inşâ) diye ikiye ayırmış, haber, istihbâr (istifham), emir, nehiy, nidâ, temennî, dua, kasem, vâid başlıkları altında meânî ilminin temel konularını ele almıştır. Ayrıca "şiiri süsleyen üslûplar" başlığı altında tîbâk, cinâs, taksîm, tesmî, tasrî" gibi bedî' ve beyan ilimlerine ait otuzu aşkın türü örnekleriyle açıklamıştır. *Keşfü'l-müşkil*'in özgün yanlarından biri de eserin son kısımlarında hat, hemz, nakt, maksûr isim, memdûd isim, yazılıp da okunmayan zâit harfler gibi alt başlıklar altında ayrıntılı imlâ kurallarına ait izahlara yer verilmiş olmasıdır. Eserde Hz. Ali, Ebû Amr b. Alâ, Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi,

Kisâî, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Asmaî, Ahfeş el-Evsat, Ebû Abdullah İbnü'l-A'râbî, Müberred, Sa'leb, Zeccâc, İbnü's-Serrâc, İbn Hâleveyh, Ebû Ali el-Fârisî, İbn Cinnî ve İbn Bâbeşâz (Tâhir b. Ahmed) gibi nahivcilerden nakillerde bulunulmuştur.

Keşfü'l-müşkil'in Râmpûr'daki Rızâ (nr. 3945; üzerinde Fudaylî'nin hattıyla tevsîk, mukabele ve müracaat kayıtları bulunan VII. yüzyıla ait bir yazmadır), San'a Câmî-i Kebîr'deki Mûtevekkiliyye (nr. 199; 653/1255'te istinsah edilmiştir) kütüphaneleriyle Dârü'l-kütübî'l-Misriyye'de (Teymûriyye, nr. 562 [Fudaylî'nin hâşiyeleri kitabın asıl metniyle birleştirilerek yazılmıştır]; nr. 5115 [IX. yüzyıl sonu ile X. yüzyıl başı]) dört yazma nüshası mevcuttur. Yazmaların başında veya sonunda müellifin kendisine, İbnü'l-Müneccim, (Ebû'l-) Kâsım b. Hüseyin, Ali b. Yahyâ el-Fudaylî gibi şahsiyetlere ait takrizler yer almaktadır. Bu konuda Fudaylî, Haydere'yle ilgili şu sözleri aktarmaktadır: "Babam ve hocam Haydere dedi: Yavrum! Bu kitabı bilen başka nahiv kitaplarını gerek duymaz, ancak başka nahiv kitaplarını bilen bundan müstağni olamaz." Haydere bu sözünüyle, takriz şiirindeki eskilerin ucu açık (mürsel) bıraktığı konuları bu eserinde kaydettiğini belirttiği dizesine telmihte bulunmuştur. Hâdî Atıyye Matar el-Hilâl tarafından yayımlanan (I-II, Bağdat 1404/1984; Amman 2002) eser üzerine Muhammed Ya'kûb Ebû Esnîne, *Keşfü'l-müşkil fi 'ilmi'n-naḥv: Dirâse ve tahkîk* (Kahire Üniversitesi, 1975), Sâre Sa'd Abdülazîz el-Fâiz, *Şevâhidü'n-naḥvi'l-Ḳur'âniyye fi kitâbi Keşfi'l-müşkil fi'n-naḥv* (er-Riâsetü'l-âmme li-ta'limi'l-benât, 1995, Suudi Arabistan), Sâmîr Hamed Müslim el-Karâlî, *el-Uşûlü'n-naḥviyye 'inde'l-Ḥaydere el-Yemenî fi Kitâbihî Keşfi'l-müşkil fi'n-naḥv* (2004, Mûte Üniversitesi), Muhammed Ahmed Zekî Muhammed Cevâd el-Merzûk, *Keşfü'l-müşkil fi'n-naḥv: Dirâse tahlîliyye naḥviyye* (2011, Bâbil Üniversitesi Eğitim Fakültesi) adlarıyla birer yüksek lisans tezi, Abdülmecîd Abdul Sâlih el-Kabbâs da *Taḳvîmü'l-fikri'n-naḥvi 'inde'l-Ḥaydere el-Yemenî fi kitâbihî Keşfi'l-müşkil fi'n-naḥv* (2013, Asyûd Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Haydere el-Yemenî, *Keşfü'l-müşkil* (nşr. Hâdî Atıyye Matar), Bağdat 1404/1984, neşredenin girişi, I, 11-147; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, XIII, 243-246; a.mlf., *Mu'cemü'l-büldân*, II, 476; Sü-yûtî, *Buḡyetü'l-uv'ât*, II, 168; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1495; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 529; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 703; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'el-*

lifin, VIII, 105, 155; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), IV, 291-292; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Meşâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, Beyrut 1408/1988, s. 413; Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, *A'lâmü'l-mü'ellifine'z-Zeydiyye*, Amman 1420/1999, s. 682; *Fihrisü'l-maḥlûḡâtü'l-Yemeniyye li-Dâri'l-maḥlûḡât ve'l-mektebetü'l-ğarbiyye bi'l-Câmî'l-kebir* (haz. Ahmed M. İsevi v.dğr.), Kum 1384 hş./2005, II, 1058, 1081, 1121.

İSMÂİL DURMUŞ

KEŞŞÎ

(الكشحي)

Ebû Amr Muhammed
b. Ömer b. Abdilazîz el-Keşşî
(III-IV./IX-X. yüzyıl)

İmâmîyye Şiâsi'na mensup
rical âlimi.

Semerkant'ın yaklaşık 50 km. güneydoğusundaki Keş (günümüzde Şehrisebz) şehrendir. Ne zaman doğduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte hoca-talebe ilişkilerine bakarak III. (IX.) yüzyılın ikinci çeyreğinde dünyaya geldiği söylenebilir. Ailesi ve hayatı hakkında da fazla bilgi bulunmayan Keşşî'nin ilmî faaliyetini büyük oranda Keş ve Semerkant'ta sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Zira onun *Ma'rife*'de tahdîs sîgalarıyla kendilerine atf yaptığı yirmi sekiz hocasının büyük bir kısmı bu bölgedendir. Keşşî'nin daha ziyade Keş, Semerkant, Nişâbur, Belh, Beyhak gibi Horasan bölgesi âlimlerinden faydalandığı, III. (IX.) ve IV. (X.) yüzyılların Şîi ilim merkezleri Sâmerâ, Kûfe, Bağdat, Rey, Kâşân, Kazvin gibi bölgelerin âlimleriyle irtibat kurmadığı belirtilmektedir. Hayatının erken dönemlerinde Sünnî iken sonradan Şîilîği benimsediğine dair kanaat ise (Haydar Hubbullah, s. 110) diğer kaynaklarca desteklenmemektedir. Keşşî'nin ilmî gelişimindeki en önemli isim, gerek rivayet gerekse cerh-ta'dîl bilgisinde kendisinden faydalandığı Semerkantlı Muhammed b. Mes'ûd el-Ayyâşî'dir (ö. 320/932 [?]). Yine eserinde çokça atf yaptığı diğer hocaları Hamdûye b. Nusayr el-Keşşî, Ali b. Muhammed b. Kuteybe el-Kuteybî en-Nîsâbûrî, Nasr b. Sabbâh el-Belhî ve Muhammed b. Kûlûye el-Kummî'dir. Kendisinden ilim tahsil eden öğrencilerinin adları kaynaklara yeterince yansımamakla birlikte bazı eserlerde ondan tahdîs sîgalarıyla nakilde bulunan Abdülvâhid b. Muhammed, Ca'fer b. Muhammed b. Kûlûye (ö. 368/978), Haydar b. Muhammed es-Semerkandî ve Hârûn b. Mûsâ et-Tell'ukberî'nin (ö. 385/995) adlarına rastlanmaktadır.

Keşşî'nin en önemli eseri Şîi ve Sünnî kaynaklarında zikredilen *Ma'rifetü'r-ri-*